

International
Labour
Organization

Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија во Република Северна Македонија

Ажурирање на извештајот за клучните
ограничувања во деловната средина

Никица Кусникова

ПОВОЛНА БИЗНИС-КЛИМА ЗА ОДРЖЛИВИ ПРЕТПРИЈАТИЈА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Ажурирање на извештајот за клучните
ограничувања во деловната средина

АПРИЛ 2019 ГОДИНА

ТИМ ЗА ТЕХНИЧКА ПОДДРШКА ЗА ДОСТОИНСТВЕНА РАБОТА И ПОДРЕГИОНАЛНА КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ЦЕНТРАЛНА И ИСТОЧНА ЕВРОПА

Copyright © International Labour Organization 2019

Прво издание 2019

Изданијата на Меѓународната канцеларија на трудот се предмет на авторски права врз основа на Протокол 2 на Универзалната конвенција за авторски права. Меѓутоа, кратки извадоци може да се репродуцираат без одобрение, под услов да се наведе изворот. Барањето за права за репродукција или превод треба да се поднесе до ILO Publications (Rights and Licensing), International Labour Office, CH-1211 Geneva 22, Switzerland или на следната електронска пошта: rights@ilo.org. Меѓународната канцеларија на трудот ги поздравува таквите барања.

Библиотеките, институциите и другите корисници што се регистрирани кај поврзаните Организации за права за репродукција, може да прават копии во согласност со лиценците што им се издадени за таа намена. Посетете ја www.iflgo.org за да најдете организација за права за репродукција во вашата земја.

Наслов: Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија во Република Северна Македонија

Поднаслов: Ажурирање на извештајот за клучните ограничувања во деловната средина

Јазик: Издание на македонски јазик

ISBN 978-92-2-133857-4 (web pdf)

Исто така достапно и на англиски јазик: The enabling environment for sustainable enterprises in North Macedonia. Update of the report on the key constraints on the business environment, 2019, ISBN 978-92-2-133682-2

Ознаките што се користат во изданијата на МОТ, што се во согласност со практиката на Обединетите нации, и презентацијата на материјалот содржан во нив не подразбираат изразување на какво било мислење од страна на Меѓународната канцеларија на трудот во врска со правниот статус на која било земја, област или територија, на нејзините власти или во врска со нејзините граници.

Одговорноста за ставовите што се изнесени во потпишаните статии, студии и останати прилози ја сносат исклучиво нивните автори, а изданието не претставува одобрување од страна на Меѓународната канцеларија на трудот за изнесените мислења.

Упатувањата до називи на фирми и комерцијални производи и процеси не повлекуваат нивно одобрување од страна на Меѓународната канцеларија на трудот, а секое неспомнување на некоја конкретна фирма, комерцијален производ или процес не е знак на неодобрување.

Информации за изданијата и електронските производи на МОТ може да се најдат на: www.ilo.org/publns.

Оваа публикација е изработена во рамките на проектот Зајакнување на социјалниот дијалог, проект финансиран од Европската Унија, а го спроведува Меѓународната организација на трудот.

Оваа публикација е изготвена со финансиска помош на Европската Унија. Содржината е единствена одговорност на авторот и не ги одразува официјалните мислења на Европската Унија.

ПРЕДГОВОР

Во јуни 2007 година, Меѓународната конференција на трудот (МКТ) дискутираше за унапредувањето на одржливи претпријатија. Заклучоците од дискусијата обезбедија значаен придонес договорен од трипартитната структура на МОТ составена од влади и организации на работодавачи и на работници, за тоа како да се промовира развој на претпријатија на начин на кој би се усогласил развојот на претпријатијата со целите за одржлив развој и создавањето на продуктивно вработување и достоинствена работа.

Заклучоците од МКТ за одржливи претпријатија повикуваат на зајакнување на институциите и системите на владеење, со кои се поддржуваат претпријатијата. За силни и ефикасни пазари потребни се силни и ефективни институции. За промовирање на одржливи претпријатија потребно е правично и ефикасно комбинирање на човечките, финансиските и природните ресурси со цел да се поттикне иновативноста и да се зголеми продуктивноста. Изминатите години, МОТ разви и разработи методологија како да се процени Овозможувачката средина за одржливи претпријатија (EASE).

Неодамна, во Декларацијата за иднината на работата од 2019 година, по повод стогодишнината на МОТ, земјите-членки ја повториле „важноста на овозможувачката средина во обезбедување поддршка за приватниот сектор како главен извор за економски развој и креирање на работни места со промовирање на поволна бизнис-клима за претприемништво и одржливи претпријатија, особено микро, мали и средни претпријатија, како и задруги и социјална и солидарна економија, со цел да се генерира достоинствена работа, продуктивно вработување и подобрен животен стандард за сите“.

Во Република Северна Македонија, во рамките на проектот Зајакнување на социјалниот дијалог 2019-2021 година, трипартитните конституенти, преку Економско-социјалниот совет, побараа од МОТ поддршка за градење на своите капацитети за подобро обликување на националната агенда за економско-социјална реформа. Како прва фаза од интервенцијата, се ажурираа клучните ограничувања во деловната средина утврдени во 2013 година, при што се земаа предвид следниве аспекти: каде има подобрување, каде нема, кои реформи се спроведени и дали истите довеле до позитивни промени. Врз основа на прелиминарните резултати од ова ажурирање, се спроведоа низа консултации со претставници од здруженијата на работодавачи, синдикатите и владата, со цел да се договори фокусот за понатамошната проценка и дискусија во рамките на ЕСС за клучните ограничувања на деловната средина, и да се формулира патоказ за понатамошни подобрувања на конкретни приоритети договорени од ЕСС.

Во овој извештај се ажурирани клучните ограничувања за деловната средина, и истиот е развиен во рамките на Зајакнување на социјалниот дијалог, проект што го финансира Европската Унија, а го спроведува Меѓународната

организација на трудот. Извештајот го изготви г-а Никица Кусникова, под технички надзор на Одделението за МСП во одделот ПРЕТПРИЈАТИЈА и Бирото за активности на работодавачите, преку вишиот специјалист во Будимпешта. Проектот Зајакнување на социјалниот дијалог обезбеди значајна техничка и административна поддршка при комплетирање на овој извештај. Наодите и препораките од извештајот обезбедуваат сеопфатен преглед на напредокот остварен од Република Северна Македонија изминатите неколку години за подобрување на овозможувачката средина за развој на приватниот сектор. Се надеваме дека со овие информации, владата и социјалните партнери ќе се охрабрат за понатамошен напредок во справување со некои од клучните ограничувања, со поддршка од МОТ.

Драган Радик

Раководител на Одделението
за МСП, МОТ Женева

Маркус Пилгрим

Директор, ТДР на МОТ,
Подрегионална канцеларија
Будимпешта

СОДРЖИНА

Список со кратенки	8
Вовед	9
Овозможувачка правна и регулаторна средина	11
Владеење на правото и сигурни права на сопственост	16
Пристап до финансиски услуги	20
Лојална конкуренција	23
Претприемачка култура	29
Завршни забелешки	33
Библиографија	34
Список на консултирани институции и организации	37

СПИСОК СО КРАТЕНКИ

БКМ	Бизнис конфедерација на Македонија
B2B	„бизнис со бизнис“
ЦГК	Центар за граѓански комуникации
„ДВ“	Извештај „Doing Business“ на Светската банка
ПБКОП	Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија
ЕУ	Европска Унија
ФИТР	Фонд за иновации и технолошки развој
ИГК	Индекс на глобална конкурентност
БДП	Бруто-домашен производ
ГЕМ	Глобално истражување на претприемништво (Global Entrepreneurship Monitor)
МОТ	Меѓународна организација на трудот
ЈСА	Јапонска развојна агенција
АРС	Анкета на работна сила
МБПР	Македонска банка за поддршка на развојот
МЦМС	Македонски центар за меѓународна соработка
МТСП	Министерство за труд и социјална политика
ОРМ	Организација на работодавачи на Македонија
ИиР	Истражување и развој
РСМ	Република Северна Македонија
МСП	Мали и средни претпријатија
ТЕА	Вкупна претприемачка активност во рана фаза
УСАИД	Американска агенција за меѓународен развој
ДДВ	Данок на додадена вредност
СЕФ	Светски економски форум

ВОВЕД

Конкументната пазарна економија изградена врз основа на одржливи претпријатија¹ е и продолжува да биде еден од клучните приоритети на Северна Македонија. Одржливиот раст на динамични, иновативни и отпорни друштва во голема мера е под влијание на средината во која тие функционираат. Оттука, напорите на властите во земјата со текот на годините се фокусираше на постојано подобрување на условите во кои работат македонските друштва, како и на создавање поволна екосистем за одржливи претпријатија. Деловната средина имаше придобивки од реформите на јавните политики обележани со стабилен економски раст од 2013 година, што беше препознаено од голем број релевантни меѓународни студии. Иако политичката нестабилност во 2016 година и во првата половина на 2017 година ги забави растот и економското работење на земјата, се очекува тие да закрепнат во наредните години². Новата владина програма 2017-2020 година предвидува амбициозна економска реформа. Се очекува решавањето на долгогодишниот спор со името и забрзаниот прием за членство во ЕУ и во НАТО, како резултат на тоа, значително да ја подобри деловната средина и да го трасира патот кон попродуктивно интегрирање во глобалната економија. Во секој случај, остануваат предизвиците на економскиот и одржливиот развој, како што се опаѓање на растот на продуктивноста, структурната трансформација, недостатоците на пазарот на труд, корупцијата и слабото владеење на правото.

Организацијата на работодавачи на Македонија (ОРМ) и Бизнис конфедерацијата на Македонија (БКМ) се посветени на поддршката за развој на поволна бизнис-клима за претпријатијата во Северна Македонија. Со поддршката на Меѓународната организација на трудот (МОТ) во 2013 година, тие започнаа амбициозна студија за поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија во земјата преку идентификување и проценување на клучните фактори на средината и преку давање препораки на Владата, но, исто така, таа студија послужи како основа за предлог-политики на организациите на работодавачите. Студијата се фокусираше на пет клучни области што друштвата во Северна Македонија ги идентификуваа како приоритетни:

- Овозможувачка правна и регулаторна средина
- Владеење на правото и сигурни права на сопственост
- Пристап до финансиски услуги
- Лојална конкуренција
- Претприемачка култура

Целта на овој документ е да се ажурира студијата што беше спроведена и објавена во 2013 година. Документот дава преглед за напредокот кај клучните

¹ На средбата во јуни 2007 година, Меѓународната конференција на трудот (МКТ) го прифати концептот на „одржливи претпријатија“ како основен извор на раст, создавање богатство, вработување и пристојна работа. Одржливите претпријатија ја претставуваат интеграцијата на трите компоненти на одржлив развој – економска, социјална и економска компонента – како меѓусебно зависни столбови што заемно се зајакнуваат.

² Светска банка 2019 г.

индикатори според глобалните индекси и светски познатите анализи. Исто така, се претставуваат клучните реформи на политиките воведени во последните неколку години, како и регулативата што тековно е во процес на подготовка. Земени се предвид потенцијалното влијание на контекстот што се менува и последователните реформи, особено во однос на процесот на ЕУ-интеграција. Онаму каде што е релевантно, извештајот ги разгледува препораките на ОРМ и на БКМ и на која начин се интегрирани тие во реформите на политиките. Конечно, документот дава препораки за потребите за натамошна анализа и ангажман на политиките во клучната избрана област. За да ја одрази глобалната агенда за одржливост, извештајот ги нагласува Целите за одржлив развој што би можеле да бидат засегнати од најновите реформи на политиките.

Методологија

Методолошкиот пристап што се користел во ажурираниот извештај вклучува анализа на документи и интервјуа со експерти и засегнати страни. Анализата на документи вклучуваше собирање секундарни податоци врз основа на достапни документи, извештаи, студии, стратегии. Идентификувањето и анализата на релевантните закони, политики и мерки обезбеди информации за бизнис-климата за одржливи претпријатија што се менува. Клучните социјални партнери во земјата беа консултирани и дискутираа за почетните наоди.

Секако, треба да се напоми дека овој извештај не дава темелна анализа на деловната средина и неодамнешните реформи на политики. Понатаму, бидејќи неодамнешни реформи на политики биле воведени во последната година и половина, во извештајот се наведуваат целта, опсегот и потенцијалните ефекти како што се идентификувани од страна на засегнатите страни, додека, пак, резултатите и конкретното влијание ќе може да се оценат по неколку години од спроведувањето. Извештајот е наменет да биде првиот чекор во мапирањето на менливите трендови и развојот на клучните политики што влијаат врз средината во која работат македонските претпријатија.

ОВОЗМОЖУВАЧКА ПРАВНА И РЕГУЛАТОРНА СРЕДИНА

Општа регулатива

Студијата на Светската банка за севкупната деловна средина „Doing business“ („ДБ“) минатата година покажа дека Северна Македонија е меѓу врвните спроведувачи на реформи и ја рангираше земјата на високото 10-то место од 190 земји³ во однос на леснотијата на водење бизнис (во 2012 година, земјата беше рангирана на 23-тото место) (Табела 1).

Табела 1. Рангирање на леснотијата на водење бизнис

Година	2012	2017	2018
Ранг	23	11	10

Извор: Doing Business, Светска банка.

Индикаторите за владеење на Светската банка, исто така, забележале подобрување во квалитетот на регулативата што се однесува на перцепцијата на владината способност за изготвување и спроведување политики и регулатива што го стимулира и го промовира развојот на приватниот сектор. Додека, пак, во 2012 година, Владеењето во нашата земја било оценето со 0,35 (оцената за Владеењето се движи од -2,5 до +2,5), а во 2017 година Северна Македонија се подобрила на 0,50⁴ (Табела 2).

Табела 2. Индекс на квалитет на регулативата

Година	2012	2015	2017
Бодови за владеење (-2,5 до +2,5)	0,35	0,43	0,5

Извор: Глобални индикатори за владеењето (WGI), Светска банка.

Сепак, се чини, перцепцијата е дека товарот на владината регулатива се влошил во 2018 година според Индексот на глобална конкурентност (ИГК) на Светскиот економски форум (СЕФ).

³ Doing Business 2019: Обука за реформа, Групација на Светска банка.

⁴ Глобални индикатори за владеењето (WGI), Светска банка <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#reports>.

Во споредба со 2012 година, кога оптоварувањето на владината регулатива било на ниво од 3,5 (на скала од 1-7, каде што 7 е најнизок товар), во извештајот за 2018 година нивото било 2,9⁵ (Табела 3).

Табела 3. Оптоварување од владината регулатива

Година	2012	2016	2017
Вредност (1-7, 7 е најнизок товар)	3,5	3,7	2,9

Извор: Глобален индекс на конкурентност, Светски економски форум.

Достапната анализа покажува дека позитивните чекори кон олеснувањето на водењето бизнис во изминативе неколку години се поврзани со ефикасноста на регулативата за градежништвото⁶ и намалувањето на трошоците во процесот за добивање градежна дозвола⁷. Сепак, остануваат предизвиците за извршувањето на договорите, особено бројот на денови што значително се зголемил во текот на годините. Како илустрација на тоа, според податоците наведени во Извештајот „Doing business“, додека во 2012 година бројот на денови потребни за извршување договори изнесувал 370 денови, во 2018 година тој број се зголемил на 634⁸. Иако имало подобрување (Табела 4), завршувањето на стечајната постапка и овозможувањето втора можност за претприемачите остануваат како предизвик за друштвата во Северна Македонија според мислењето на клучните засегнати страни и експерти.

Табела 4: Показатели за решавање неликвидност

Година	2012	2017	2018
Ранг	60	30	30
Време (години)	2	1,5	1,5
Трошоци (% од имотот)	10	10	10
Стапка на обновување (центи на долар)	42,2	47,7	48

Извор: Doing Business, Светска банка.

Новата Национална стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023⁹ ги идентификуваше овие предизвици и во првиот столб на владината стратегија се заложил да ги поедностави правната и регулаторната средина со фокус на стечајната постапка.

⁵ Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

⁶ Doing Business 2018: Реформи за создавање работни места, Групација на Светската банка.

⁷ Doing Business 2019: Обука за реформа, Групација на Светска банка.

⁸ Doing Business: Групација на Светска банка.

⁹ Национална стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023, Министерство за економија, 2018 година.

Во текот на консултациите со засегнатите страни, некои од нив идентификуваа одредени законодавни акти воведени во последните неколку години, кои иако не се директно насочени кон бизнис-секторот, сепак би можеле да влијаат врз неговата одржливост и врз пазарното окружување. Ваквата регулатива го вклучува Законот за финансиски друштва што нудат мали, брзи заеми за граѓаните и контрола на паричниот тек преку ограничување на готовинските плаќања од 2.000 евра на 500 евра, што ќе влијае врз куповната моќ и одлуките на потрошувачите и врз малите бизниси и трговците на мало. Минатата година Владата воведо клаузули за заштита за малите и брзи заеми, ограничувајќи ги трошоците за заемот до 55 проценти од кредитот (инаку, трошоците понекогаш растеле и до 500 пати од кредитираниот износ). Сепак, потребна е сеопфатна анализа на потенцијалното влијание на овие и на слични политики врз деловната средина.

Даноци

Што се однесува до даноците, извештајот „Doing Business“ укажува дека вкупната стапка на даноци и придонеси во 2018 година се зголемила на 13 проценти од добивката¹⁰ во споредба со 9,7 проценти во 2012 година. Иако бројот на денови за плаќање даноци се намалил од 29 во 2012 година на 7 во 2018 година, бројот на часови потребни за изготвување и плаќање на даноците не се намалил и останува 119 часови годишно, што се смета за еден од главните предизвици со кој се соочуваат друштвата кога станува збор за оданочувањето. Во контекст на даночните реформи, владата направи измени на системот за поднесување на даночните пријави за лица преку електронска потврда на претходно изготвена даночна пријава од даночните власти. Се очекува на тој начин да се намали бројот на часови потребни за подготовка на даночната документација поврзана со вработените и лицата ангажирани од претпријатијата.

Во согласност со Програмата за работа на Владата, во 2018 година беше донесена даночната реформа во персоналниот данок на доход. Измените на законот воведоа прогресивна даночна стапка на приходот од труд (зголемена даночна стапка за приход над 1.080.000 денари годишно), повисока даночна стапка (15 проценти) на приход од капитал, приход од капитални добивки од хартии од вредност и камата на орочени депозити (над одредниот праг). Покрај тоа, максималната основа за пресметка на придонесите исто така се зголеми. Од друга страна, делот од платата што не се оданочува се зголемил и на тој начин ефективно се намалува даночната стапка за платите. Деловната заедница укажа дека овие реформи може негативно да влијаат врз економијата и да го зголемат избегнувањето на плаќањето данок. Бидејќи воведените даночни промени сè уште се нови, нивните ефекти треба да се видат во наредните години.

Иако даноците во земјата остануваат на релативно ниско ниво, работодавачите се оптоварени со административни работи што им одземаат значително време

¹⁰ Doing Business 2019: Обука за реформа, Групација на Светска банка.

и со дополнителните трошоци за водење бизнис согласно другите закони, вклучувајќи ги трошоците за вработените¹¹. Сè уште недостасува сеопфатна анализа на вистинските трошоци за водење бизнис, како и анализа на ефектите на даночните прописи врз претпријатијата со различна големина. Ваквата анализа е од суштинско значење за информирани реформи на политиките што понатаму ќе го олеснат товарот на владината регулатива и ќе го промовираат развојот на приватниот сектор.

Трудово законодавство

Трудовото законодавство е предизвик за претпријатијата во земјата поради честите измени на законите, кратката временска рамка за приспособување на измените, како и недостигот на конзистентно спроведување на законите, и на тој начин се создаваат нееднакви услови за работодавачите на пазарот на труд. Врз основа на рангирањето на ефикасноста на пазарот на труд на ИГК, позицијата на Северна Македонија се подобрила во 2018 година, на 78-то место¹² во споредба со 94-то место во 2012 година. Меѓутоа, според ИГК, се чини дека критичните аспекти на ефикасноста на пазарот на трудот се влошиле, особено во однос на соработката меѓу работник и работодавач, флексибилност при одредувањето на платите и практиките на вработување и отпуштање¹³ (Табела 5). Синдикатите, исто така, укажаа на стагнација во односите меѓу работниците и работодавачите и на ниска опфатеност на работниците со колективните преговори, особено во одредени сектори, како што е, на пример, земјоделството.

Табела 5. Пазар на трудот (вредност од 1 до 7, каде што 7 е најдобро)

Година	2012	2018
Плата и продуктивност	4,2	3,6
Соработка во односите работник - работодавач	4,1	3,6
Флексибилност на утврдување на платата	5,5	4,3
Практики за вработување и отпуштање	4,2	3,7
Трошоци за отпуштање (платени недели)	13	13

Извор: Глобален индекс на конкурентност, Светски економски форум.

Слични предизвици биле забележани во Националната стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023 година. Понатаму, трудовото законодавство претходно не успеало да се справи со трендовите на денешната економија, како што е потребата за поголема флексибилност во работните аранжмани и зголемената мобилност на работната сила. Препораките за политики на ОРМ и на БКМ беа во согласност со консолидирањето на трудовото законодавство преку воведување нов закон за работни односи изготвен во консултации со социјалните партнери и преку

¹¹ Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија, ОРМ и БКМ, 2013 г.

¹² Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

¹³ Ibid.

подобрување на соработката работодавач – работник со помош на овозможување разни форми на застапување и здружување на работниците во консултации со синдикатите¹⁴. За да се подобри спроведувањето на колективните договори, некои социјални партнери предложија Владата да постави услов за доделување субвенции на субјекти што имаат колективни договори и на тој начин да го стимулира нивното спроведување.

Како дел од реформите на политиките во трудовото законодавство, во 2017 година Владата вовеле измени во Законот за минимална плата за зголемување на законската минимална бруто-плата на 13.370 денари (од јуни 2018 година)¹⁵, користејќи ја бруто-платата како основа за пресметка на социјалните придонеси и персоналниот данок на доход. Претходните анализи¹⁶ укажале дека високата минимална плата може да доведе до трансфер од формални во неформални работни места и до намалување на работните места во производството, а ефектите од оваа реформа допрва треба да се анализираат. Министерството за труд и социјална политика исто така започна процес на изготвување ново трудово законодавство што би се состоело од два законски пакети: 1) закон за работни односи и 2) закон за синдикати како посебен закон. Законите сè уште се во фаза на изготвување и се очекува да доведат до систематски решенија врз основа на пошироки консултации со социјалните партнери и деловната заедница. Овие реформи во комбинација со реформите во инспекцискиот надзор би можеле да доведат до побалансирано и подобро трудово законодавство.

Заклучоци

Сè на сè, во последниве години е забележан напредок во леснотијата на водење бизнис и севкупниот квалитет на регулативата со цел да се подобрат условите за развој на приватниот сектор, особено почнувањето бизнис, добивањето дозвола за градба и регистрирање имот, снабдувањето со електрична енергија, итн. Остануваат предизвиците во однос на товарот од владината регулатива и ефикасноста и флексибилноста на пазарот на труд. Зголемениот персонален данок на доход и минималната плата може да доведат до зголемени трошоци за водење бизнис, меѓутоа ефектите допрва треба да се видат. Од суштинско значење е да се спроведе сеопфатна анализа на вистинските трошоци за водење бизнис за претпријатија од различна големина за да се направи процена на вистинскиот фискален и административен товар за друштвата и за поддршка на информирано креирање политики. Процесот на изготвување нов закон за работни односи е во согласност со барањата на работодавачите. Новото законодавство треба да се стреми кон приспособување на постојните глобални економски трендови и трендовите на пазарот на трудот што ќе донесат доволна флексибилност во работните аранжмани, а истовремено ќе ја обезбедат сигурноста на работниците.

¹⁴ Предлог-политики за овозможувачка правна и регулаторна средина, ОРМ и БКМ, 2017 г.

¹⁵ Закон за изменување и дополнување на законот за минимална плата во РСМ, Службен весник 132/2017.

¹⁶ Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија, ОРМ и БКМ, 2013 г.

ВЛАДЕЕЊЕ НА ПРАВОТО И СИГУРНИ ПРАВА НА СОПСТВЕНОСТ

Владеењето на правото и сигурните права на сопственост се темелот во создавањето стабилна и безбедна средина за инвестиции и раст на претпријатијата. Недостигот на конзистентно и нецелосно спроведување на регулативата го попречува долгорочното планирање на претпријатијата и стимулира нелојална конкуренција. Тоа создава услови за наплив на коруптивно однесување, зголемување на трошоците за водење бизнис и ги нарушува пазарите. Владеењето на правото останува еден од клучните предизвици на македонското општество, како што е утврдено во меѓународните извештаи и од страна на претпријатијата. Земјата е рангирана на 57-то место од страна на Индексот на глобална конкурентност¹⁷ во однос на транспарентноста на создавање политики, што укажува на напредок од 76-тото место во 2012 година. Консултациите со засегнатите страни исто така потврдуваат дека законодавството и политиките (вклучувајќи ги државните субвенции) се спроведуваат селективно и некои претпријатија се наоѓаат во поповолна позиција и се создаваат нелојална конкуренција и нееднакви „правила на игра“ на пазарот (вклучувајќи го пазарот на труд).

Права на сопственост и трговска заштита

Ефикасноста на правната рамка за решавање спорови е оценета со 2,3 (на скала од 1 до 7, каде што 7 е најдобро)¹⁸. Иако правата на сопственост треба да бидат заштитени за да се унапреди и да се развива инвестициската активност, истата анализа покажува дека Северна Македонија не обезбедува високо ниво на права на сопственост (оценета со 3,5 од 7), како и заштита на интелектуалната сопственост (3,0)¹⁹ (Табела 6).

Табела 6. Права на сопственост и трговска заштита

Година	Ефикасност на правната рамка за решавање спорови	Права на сопственост	Заштита на интелектуалната сопственост
2012	3,5	4,5	3,9
2018	2,3	3,5	3

Извор: Глобален индекс на конкурентност, Светски економски форум.

¹⁷ Извештај за глобална конкурентност 2016-2017 г., Светски економски форум.

¹⁸ Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

¹⁹ Ibid.

Од друга страна, пак, извештајот „Doing Business“ ја рангира земјата на високо место во однос на заштитата на малцинските акционери, вклучувајќи го опсегот на индексот на правата на акционерите што е оценет со 8 од 10²⁰. Во тој контекст, по неколкугодишна политичка блокада, кон крајот на јануари 2019 година земјата влезе во втората фаза од Договорот за стабилизација и асоцијација со ЕУ, што ќе им овозможи на компаниите од ЕУ да купуваат имот во земјата, и обратно, и да ги имаат истите права како домашните претпријатија, што, пак, се очекува да доведе до зајакнати права на сопственост.

Владеење на правото и корупција

Корупцијата и митото продолжуваат да бидат широко распространети во земјата и да ги подриваат нејзините економски очекувања. Последниот Индекс за перцепција на корупцијата на Транспаренси Интернешнл за 2018 година забележува влошување на рангирањето на земјата на 37-то место (на скала од 0 до 100, каде што 0 значи највисоко ниво на корупција, а 100 значи многу чисто) во споредба со 42-то и 43-то во 2015 и 2012 година, соодветно (Табела 7). Рангирањето на земјата, исто така, паднало на 93-то место во 2018 година (од 180 земји) во споредба со 69-тото место во 2012 година (од 176 земји).

Табела 7. Перцепција на корупцијата (0-100, каде што 0 означува високо ниво на корупција, а 100 означува многу чисто)

Година	2012	2015	2018
Бодови	43	42	37
Рангирање	69 (од 176)	66 (од 168)	93 (од 180)

Извор: Индекс на перцепција на корупцијата, Транспаренси Интернешнл.

ИГК на Светскиот економски форум покажува високо ниво на случаи на корупција, поради што земјата е оценета со 35 од 100 (каде што 100 означува најдобро работење)²¹. Студиите од 2015 година укажуваат дека 68 % од претпријатијата во земјата веруваат дека јавните службеници покажуваат коруптивно однесување²². Од друга страна, пак, земјата е оценета со високи 80 бодови во однос на регулативата за судир на интереси²³.

За да се справи со прашањето на корупцијата, минатата година земјата се вклучила во клучни реформи на политиките. Новиот Закон за спречување корупција и судир на интереси беше донесен во јануари 2019 година²⁴ и, за првпат, новите членови на Државната комисија за спречување корупција беа избрани преку јавен процес со учество на претставници од граѓанското општество. Кон крајот

20 Doing Business 2019: Обука за реформа, Групација на Светска банка.

21 Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

22 Извештај за следењето ризици од корупција и организиран криминал, Македонски центар за меѓународна соработка, 2015 г.

23 Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

24 Закон за спречување на корупцијата и судирот на интереси, Влада на РСМ, Службен весник 12/2019.

на 2015 година беше донесен Законот за заштита на укажувачите во согласност со највисоките меѓународни стандарди²⁵. Сепак, спроведувањето е ограничено, бидејќи во достапниот официјален извештај за спроведувањето на законот од 2017 година се укажува дека постои недостиг на свест и јавните институции не се усогласени со законот.

Јавните набавки се особено подложни на корупција, особено ако се има предвид дека тие претставуваат околу 12 проценти од БДП. Претпријатијата со години се жалат, вклучувајќи го и последниот извештај за следењето на јавните набавки што го спроведе Центарот за граѓански комуникации (ЦГК), на најниската цена како единствен критериум во јавните набавки, како и задолжителната е-аукција што дополнително ги намалува цените и на тој начин се попречуваат квалитетот и лојалната конкуренција, а се создаваат можности за коруптивни зделки. Една од најзначајните реформи преземени од сегашната влада е донесувањето на новиот Закон за јавни набавки во јануари 2019 година²⁶. Според анализата на ЦГИ, законот ги вклучува клучните промени, кои, доколку се спроведуваат конзистентно и претпазливо, може да спречат злоупотреба и корупција во јавните набавки преку подобрување на транспарентноста, отчетноста и интегритетот, но и преку подобрување на квалитетот. Промените, исто така, се во согласност со претходните препораки на организациите на работодавачите. Во Законот се отсликува најновата директива на ЕУ, каде што главен критериум е економски најповолната понуда. За да се зголемат транспарентноста и отчетноста, институциите имаат обврска да објавуваат годишни планови за јавни набавки и на тој начин на претпријатијата им се овозможува да бидат информирани и соодветно да планираат, да ги објават сите договори и анекси за јавни набавки, но и да го следат и да го објавуваат спроведувањето на целиот циклус на набавка и склучување договори. Воведени се поедноставени и поефикасни процеси за набавки преку зголемување на прагот за задолжителни јавни набавки и поедноставени постапки за набавки; електронската аукција не е задолжителна и воведен е единствен документ за способност што се издава еднократно од Централниот регистар и потоа се добива директно од институциите, со што се намалува административниот товар на економските оператори. Покрај другите измени, законот вклучува стимулативни мерки за учество на МСП во јавните набавки со задолжителна (доколку е можно) поделба на тендерот на посебни делови, плаќање подизведувачи директно од страна на институцијата и пониски такси за поднесување приговори. Откако ќе заврши тендерската постапка, друштвата имаат можност да ги прегледаат сите документи поврзани со постапката, и на тој начин учат и се подобруваат за наредниот тендерски процес. Конечно, Бирото за јавни набавки вовеле нова, ex-ante контролна улога во текот на тендерскиот процес. Законот се однесува на законодавството за судир на интереси и експлицитно вклучува одредби против корупцијата.

²⁵ Заштита на укажувачите, можности и практики, Транспаренси Интернешнл – Македонија, 2016 г.

²⁶ Закон за јавните набавки, Влада на РСМ, Службен весник 24/2019.

Инспекциски надзор

Зајакнувањето на квалитетот и транспарентноста на инспекцискиот надзор, исто така, се смета за клучен фактор за да се постигне конзистентно спроведување на законодавството и за да се создаде правна сигурност кај претпријатијата. Иако Законот за инспекциски надзор се сметаше за добра основа, неговото спроведување беше неконзистентно и често беше оставано на дискрециското однесување на инспекторите и на политичкото влијание. За да се справи со ова прашање, во 2018 година Владата изготви нов Закон за инспекциски надзор што во моментот е во собраниска постапка за донесување. Целта на новиот закон е да се зајакнат добрата практика и предвидливоста во инспекцискиот надзор. Планирањето на инспекцискиот надзор е водено од методологија заснована врз процена на ризикот и распоред, што на претпријатијата ќе им овозможи однапред да бидат информирани за зачестеноста и за временскиот распоред на надзорот. Исто така, воведени се листи за проверка што инспекторите ќе ги користат во текот на надзорот за да се зголеми предвидливоста и за да им се помогне на претпријатијата да се подготват. Укорот е воведен за помали прекршоци и фокусот на законот е да ги поддржи, да ги едуцира и да промовира доброволно почитување од страна на претпријатијата.

Во текот на консултациите, засегнатите страни истакнаа дека покрај постапките, државата треба да инвестира во подобрувањето на техничките способности и на способностите на човечките ресурси на инспекторатите за тие да може професионално и конзистентно да ги вршат своите должности и одговорности. Синдикатите предложија дека треба да имаат зголемена улога во инспекцискиот надзор како потенцијален начин за зголемување на транспарентноста и за намалување на корумпираноста на инспекторите. Исто така, политиките и практиките треба да ја подобрат конзистентноста на толкувањето на законодавството од страна на поединечни инспектори преку намалување на субјективните мислења и преку подобрување на правната сигурност за претпријатијата.

Заклучоци

Владеењето на правото останува еден од клучните предизвици во создавањето поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија, а во последниве неколку години, перцепцијата за корупцијата во земјата се влошила. Меѓутоа, во последната година се спроведени значајни реформи на политиките во клучни области, како што се законодавството за борба против корупцијата, новиот закон за јавни набавки и нацрт-законот за инспекциски надзор. Клучниот предизвик е политичката волја за да може овие политики да се спроведуваат конзистентно и за да може да се доделат соодветни ресурси за поддршка на ефективното спроведување. Од исклучителна важност е спроведувањето на политиките да биде поддржано од тековни и пошироки консултации со деловната заедница и со клучните засегнати страни (на пример, преку ЕСС) за да може навремено да се идентификуваат „тесни грла“ и за да може да се предложат решенија за подзаконските акти и за предвидените предизвици.

ПРИСТАП ДО ФИНАНСИСКИ УСЛУГИ

Надворешното финансирање, особено приватното инвестирање, е значајно за зајакнување на растот и на продуктивноста на претпријатијата и може да ја поттикне економската активност во земјата. Во изминатите децении, релевантните студии и извештаи покажале дека претпријатијата во Северна Македонија, особено МСП, пред сè, се потпираат на самофинансирање. Кога користат надворешно финансирање, банкарските заеми се финансиската услуга што најчесто ја користат приватните претпријатија²⁷. Претпријатијата се соочуваат со следниве предизвици кога пристапуваат кон надворешно финансирање: достапност и пристап за МСП, недостиг на информации за опции за финансирање, ниско ниво на финансиска писменост на друштвата за долгорочно планирање, итн. Покрај должничкото финансирање, други извори на финансирање, како што се „бизнис-ангелите“, ризичниот капитал, почетната јавна понуда на акции, платформите за финансирање преку донации и слично, се ретко и помалку достапни за претпријатијата во земјата. Меѓународните извештаи покажуваат дека со текот на годините ситуацијата не се променила значително во тој поглед.

Табела 8. Домашно кредитирање на приватниот сектор

Година	2012	2015	2017
% од БДП	47,3	52	50

Извор: Светски развојни индикатори, Светска банка

Врз основа на Светските развојни показатели, домашното кредитирање на приватниот сектор во 2012 година изнесувало 47,3 проценти од БДП, пораснало на 52 проценти од БДП во 2015 година, додека, пак, во 2017 година изнесувало 50 проценти од БДП²⁸ (Табела 8). Според Индексот на глобална конкурентност, финансирањето на МСП е оценето со 3,2 на скала од 1 до 7 (каде што 7 е најдобро работење), додека, пак, достапноста на ризичниот капитал била оценета со пониска оцена од 2,2²⁹.

Стратегијата за конкурентност 2016-2020³⁰ ја вклучува целта за подобрување на пристапот до финансиски средства со збир мерки што содржат подобрување на финансиските инструменти за МСП, создавање домашни кредити со гарантна шема за МСП со капитализација од 4 милиони евра, подобрување на законодавството за „бизнис-ангели“, капитално вложување и други алтернативни форми, подобрување на финансиската писменост, поддршка на развојот на капиталот и мезанин финансирањето итн. Сепак, нема

27 Национална стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023, Министерство за економија, 2018 година.

28 База на податоци на Светските развојни индикатори, Светска банка.

29 Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

30 Стратегија за конкурентност со акциски план 2016-2020, јануари 2016 г.

податоци дека се спроведуваат овие мерки и повеќето од нив сè уште се во фаза на планирање. Целта на новодонесената национална Стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023³¹ е да го подобри пристапот до финансии за МСП во нејзиниот втор столб. Во таа насока, Владата предвидува:

- воведување нови финансиски инструменти;
- ревитализирање кредити со гарантна шема преку Македонската банка за поддршка на развојот (МБПР) со поедноставување на постапките и подобрување правилата и условите;
- креирање онлајн регистар на движен имот што ќе се користи како залог;
- програма за промовирање фактори за зајакнување на транспарентноста и правната сигурност;
- поедноставување на постапките за функционирање на финансиските институции што нудат алтернативни финансиски инструменти, итн.

Тоа ќе биде надополнето со едукација за финансиска писменост и широка мрежа на услуги за развој на бизнисот, вклучувајќи поддршка за пристап до фондови на ЕУ, на барање на работодавачите во предлог-политиките. Стратегијата се наоѓа во рана фаза на спроведување и, оттука, нејзините ефективност и влијание треба да се оценат во наредниот период. Воспоставувањето фонд за еквити и мезанин одлуки за основачки влог исто така беше промовирано како дел од Планот за економски раст на Владата. Извозен факторинг за претпријатијата од Северна Македонија што ги извезуваат своите производи и услуги сега е достапен преку МБПР. Минатата година, МБПР ја намали каматната стапка за факторинг од 5 проценти на 4 проценти. Во септември 2018 година, Владата ја потпиша петтата фаза од Договорот со Европската инвестициска банка за поддршка на МСП во износ од 100 милиони евра.

Една од главните мерки на владите во последниве неколку години во обезбедувањето финансиска поддршка за иновативни проекти и претпријатија беше основањето на Фондот за иновации и технолошки развој (ФИТР) во 2013 година. Главната цел на Фондот е „подобрен пристап до финансиска поддршка за иновации и технолошки развој; и промовирање и поттикнување иновативни активности во Северна Македонија“. Во 2018 година, во рамките на третиот столб на Планот за економски развој на Владата³², Фондот обезбедува финансиска поддршка со цел домашните претпријатија да ги подобрат иновативноста и технолошкиот развој на микро и на мали и средни претпријатија. Во последната година, Фондот ги зголемил својот опсег и мерките за поддршка што ги нуди. Покрај инструментите во рамките на третиот столб од Планот за економски раст, ФИТР обезбедува кофинансирање до 85 проценти од проектните

31 Национална стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023, Министерство за економија, 2018 година.

32 План за економски раст, Влада на РСМ, 2018 г.

трошоци (до 30.000 евра) за иновативни проекти во фазата на „потврден концепт“ или во претпазарната (преткомерцијална) фаза на „стартап“ и на „спиноф“ претпријатија; и кофинансирање и условени заеми до 70 проценти од проектните трошоци (до 100.000 евра) за МСП за комерцијализација на иновацијата. Според информациите од Фондот, како резултат на поедноставените правила за учество и подобрените информации за достапните можности во 2018 година, тие обезбедиле над 20 милиони евра за над 200 претпријатија³³. Иако на почетокот најмногу обезбедувал услуги за МСП и „стартапи“, во последната година Фондот проширил некои од своите инструменти и за поголемите друштва.

Во препораките за политики изготвени од организациите на работодавачите, предложените мерки вклучуваат стимулативно купување нова современа опрема и еколошки инвестиции во индустријата. Новиот План за економски раст на Владата во првиот столб ги вклучува мерките наменети за тоа, кои подетално се опишани во наредниот дел.

Заклучоци

Достапните информации укажуваат на незначително подобрување во пристапот до финансии во однос на домашното кредитирање на приватниот сектор и зголемување на владиното финансирање иновативни проекти. Новите финансиски инструменти сè уште се недоволни. Финансиското образование и деловните услуги за пристап до финансии се во зачетна фаза и нивниот опсег треба да се зголеми за да дадат значајни ефекти за зголемувањето на капацитетите и информираноста на домашните претпријатија за да планираат и за да ги искористат достапните финансиски инструменти.

Новодонесените владини политики, како што се Националната стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023 година и Планот за економски раст, инкорпорирале голем број од препораките предложени од страна на ОРМ и БКМ. Сепак, тие се во рана фаза на спроведување и потребно е натамошно следење и оценување за да се види дали се спровеле сите мерки и какво е нивното влијание врз пристапот до финансии.

---

³³ Интервју со директорот на Фондот за иновации и технолошки развој, Капитал, бр. 1009, март 2019 година.

ЛОЈАЛНА КОНКУРЕНЦИЈА

Конкуренцијата е од суштинско значење за развојот на одржлива пазарна економија. Лојалната конкуренција ги поттикнува претпријатијата да ја подобрат својата продуктивност, да влезат во нови инвестиции и да обезбедат подобар квалитет на производите и услугите што им ги нудат на своите потрошувачи и клиенти. Недостигот на конкуренција, како и нелојалната конкуренција го подриваат пазарниот механизам и го спречуваат растот на економијата и на претпријатијата. Во последните години, интензитетот на локалната конкурентност значително се зголемил во споредба со индексите за глобална конкурентност од 85-тата позиција во 2012 година на 41-та позиција во 2015 година со 5,4 поени (на скала од 1 до 7, каде што 7 означува најдобро работење) (Табела 9).

Табела 9. Локална конкурентност и политики за спречување монопол

Година	2012	2015
Интензитет на локална конкурентност (ранг)	119	41
Интензитет на локална конкурентност (вредност, 1-7, каде што 7 е најдобро)	4,1	5,4
Ефективност на политиките за спречување монопол (вредност, 1-7, каде што 7 е најдобро)	3,7	3,9
Степен на ориентација на потрошувачи (вредност, 1-7, каде што 7 е најдобро)	4,4	4,8

Извор: Извештај за глобална конкурентност, Светски економски форум.

Во 2018 година, конкуренцијата во услугите биле оценети со 4,3, додека, пак, опсегот на пазарната доминација бил оценет со 3,0, со мал пад од 2015 година кога оцената била 3,7 (каде што 7 е најдобра оцена). Стратегијата за конкурентност 2016-2020 утврдила дека според меѓународното истражување, земјата е рангирана меѓу групата земји во фаза на развој на конкурентноста во која економиите се водени од ефикасност.

Во претходните години, работодавачите побарале владата да обезбеди еднаков третман и еднакви услови за сите претпријатија на пазарот. Во таа насока, тие побарале посебно изготвени мерки за да се поттикнат друштвата инвеститори надвор од слободните индустриски зони. Со Планот за

економски раст и Законот за финансиска поддршка на инвестициите³⁴ воведени во 2018 година, Владата дизајнираше насочени мерки за домашните инвеститори врз основа на резултатите и напредокот, наместо врз основа на проектираните желби за инвестиции. Покрај поддршката за иновации и технолошки развој предвидена во третиот столб, првите два столба обезбедуваат субвенции за домашни претпријатија:

► **Столб 1:**

- Создавање нови работни места со 50 проценти над минималната плата; се обезбедува поддршка во висина од 20 проценти од исплатената нето-плата;
- Поддршка за зголемување капитални инвестиции и приходи – 10 проценти поврат на инвестиции (до 61,5 милиони денари) од набавената опрема или објекти/земјиште;
- Поддршка на инвестициски проекти од значаен економски интерес за РСМ – до 50 проценти од вкупните трошоци на производствено ориентирани претпријатија што ќе инвестираат над 1,2 милијарди денари или над 246 милиони денари и ќе отворат најмалку 300 нови вработувања.

► **Столб 2:**

- Неповратна финансиска поддршка за претпријатијата што ја зголемиле својата конкурентност на нови пазари – 10 проценти од инвестициските трошоци за проширување на нови пазари и 20 проценти од инвестициските трошоци за подобрување на конкурентноста на западнобалканските пазари; условот е да се оствари 5 проценти зголемување на пазарната успешност во последните три години;
- Поддршка за освојување нови пазари и за зголемување на продажбата – 20 проценти од поврзаните оправдани трошоци до 1,845 милион денари (за учество на меѓународни саеми, деловни средби со фирми на странски пазари, истражување на странски пазари, сертифицирање, итн.).

► **Столб 3:**

- Поддршка за брзорастечки МСП – поврат во висина од 30 проценти од директните трошоци за технолошки развој до 10 милиони денари за постигнато зголемување на обртот од 20 проценти и зголемување на вработувањата за 20 проценти во следните 24 месеци;
- Дополнителна поддршка за технолошки развој на микро и мали претпријатија – поврат од 30 проценти од директните трошоци до 5 милиони денари.

Планот, исто така, вклучува една мерка за поддршка за инвеститорите во слободните индустриски зони за да се стимулира нивната соработка со домашните претпријатија. За овој амбициозен план, Владата предвидува зголемување од 46 проценти на буџетот за економски развој. Во првите два столба во 2018 година биле поддржани околу 100 претпријатија, а 95 проценти од нив се домашни претпријатија. Бидејќи поголемиот број од мерките опфаќаат период од 5 години, вистинското влијание на мерките може да се оцени дури во наредните години.

---

³⁴ Закон за финансиска поддршка на инвестициите, Службен весник 83/2018.

Иновации

Иновациите, истражувањето и развојот се сметаат за клучни фактори за конкурентни претпријатија и економии, и достапните податоци укажуваат дека Северна Македонија значително го зголемила трошењето во истражување и развој од 0,33 проценти од БДП во 2012 година до 0,36 проценти од БДП во 2017 година³⁵. Покрај тоа, истражувањето и развојот главно се поттикнати и финансирани од владини институции, со малку помалку од половината од инвестициите, 20 проценти од високообразовниот сектор, додека, пак, деловниот сектор и претпријатијата инвестирале помалку од 30 проценти во вкупното трошење за истражување и развој. Во последните години се донесени голем број документи за политики за справување со ова прашање, како што се Националната стратегија за иновации 2012-2020, Националните програми за научни истражувања и развој 2012-2016 итн., меѓутоа, се чини дека проектираните цели од 1,8 проценти од БДП до 2020 година се тешко остварливи без храбри реформи на политиките во оваа област. Во Националната стратегија за конкурентност 2016-2020, исто така, се утврди предизвикот на МСП да се интегрираат на меѓународните пазари и се предвидува поддршка за тоа. Во новиот План за економски раст на Владата од 2018 година се дизајнирани мерки за поддршка на иновациите, технолошко истражување и развој:

- Поддршка за основање сектори за технолошко истражување и развој во рамките на претпријатието – во производствениот сектор преку надоместување 50 проценти од трошоците претрпени за индустриско истражување до износ од 61,5 милиони денари за 5 години.
- Поддршка на МСП за подобрување на иновативноста (Столб 3 преку Фондот за иновации и технолошки развој) – до 70 проценти од претрпените инвестициски трошоци до 20 милиони денари со обврска за поврат од 5 проценти од годишниот приход 5 години по поддршката (вкупно, не повеќе од 120 проценти од поддршката).

Се очекува, на среден рок, овие мерки да доведат до зголемување на инвестициите во истражување и развој и од страна на јавниот и на приватниот сектор.

Неформална економска активност

Неформалната економија претставува еден од клучните предизвици во создавањето лојална конкуренција и Северна Македонија се смета за земја со релативно голем неформален сектор. Намалувањето на сивата економија³⁶, намалувањето на корупцијата и создавањето еднакви правила за сите претпријатија е клучниот реформски приоритет за МСП во периодот од 2016 до 2018 година, како што покажала неодамнешната анкета во рамките на проектот на УСАИД „Партнерство

³⁵ Податоци на Евростат.

³⁶ Забелешка: Сивата економија е поим што се користи врз основа на оригиналниот извор на информации.

за подобра регулатива³⁷. Во истата анкета, повеќе од 82 проценти од анкетираниите претпријатија укажале дека напорите на владата за сузбивање на сивата економија се или недоволни или незадоволителни.

Анкетата на работната сила спроведена од Државниот завод за статистика покажала дека во 2011 година, 25 проценти од работниците во земјата биле неформално вработени (без договор), а во 2017 година тој број опаднал на 18 проценти, при што бројот на мажи во неформално вработување бил речиси двојно поголем од бројот на жени во неформално вработување. Сепак, бројот на неформално вработени лица изнесува 134.285, што сè уште се смета за прилично голем број за земјата. Околу 2/3 од нив се ангажирани во земјоделството, а 10 проценти во градежништвото. Некои истражувања оцениле дека преобладавајќа форма на неформално вработување е добивањето плата во готовина (целосниот износ или дел од платата), што е пријавено од 50 проценти од анкетираниите граѓани во 2016 година³⁸. Други анкети и анализи утврдиле помал процент на работници што добиваат плата во готовина. Во секој случај, овој облик на неформално вработување е значително присутен во економијата на земјата.

Сè на сè, се забележува опаѓање на неформалната економска активност; последните достапни податоци од 2014 година покажуваат дека има 17,2 проценти усогласување на неформалната економија со БДП, иако ова усогласување се смета за прениско и нецелосно³⁹. Доминантни форми се избегнување даноци, неправилности во спроведувањето на трудовото законодавство, високо ниво на мито и корупција, недозволена и непријавена прекугранична трговија со добра, високо учество на готовината во финансиски трансакции и извршување зделки во натура или компензација, и на тој начин се избегнува плаќањето даноци⁴⁰. Иако низ годините владите се обиделе да се справат со ова прашање, многу напори пропаднале бидејќи им недостасувале соодветни стимули или не вклучувале сеопфатна анализа на влијанието врз најранливите категории граѓани.

Од 2013 година, одговорноста за изготвување акциски планови за намалување на неформалната економија е префрлена на Министерството за труд и социјална политика. Во 2014 година се вовеле Закон за забрана и спречување на вршење нерегистрирана дејност. Иако се оценува дека спроведувањето на законот придонело за намалување на неформалните бизниси во поголем обем, тој е премногу ограничен за соодветно да ја опфати сложеноста на прашањето⁴¹.

Во 2018 година, Министерството донесе Национална стратегија за формализирање на неформалната економија 2018-2022, каде што се идентификуваат главните форми и причини за неформалната економија во земјата. Новите политики се стремат да приспособат пристап што се движи од сузбивање и санкционирање на

37 Оценка на бизнис-средината во Северна Македонија 2018/Assessment of the business environment in North Macedonia 2018 <https://drive.google.com/file/d/104WMw8BgT0xjH18aJixDD5L4nuFZv6HI/view>.

38 Стратегија за формализирање на неформалната економија на РСМ 2018-2022.

39 Стратегија за формализирање на неформалната економија на РСМ 2018-2022.

40 Ibid.

41 Ibid.

неформалната економија до напори за поттикнување на формализирањето на неформалната економска активност. Стратегијата има четири стратешки цели:

- Унапредување на процесот на мерење, следење и детекција на неформалната економија;
- Подобро деловно окружување за основање, раст и развој на претпријатијата;
- Стимулирање и поддршка на формализацијата на неформалните економски активности (вклучувајќи советодавни услуги за формализирање на дејностите, промовирање задруги и социјално претприемништво, подобрен социјален дијалог, итн.);
- Јакнење на даночниот морал и намалување на толеранцијата кон неформалната економија (вклучувајќи едукативни кампањи за јавноста).

Стратегијата е во рана фаза од своето спроведување. Како дел од стратегијата, МТСП планира да го оцени спроведувањето во 2020 година.

Продуктивност

Релативно ниската продуктивност била идентификувана како еден од клучните фактори што ја попречуваат конкурентноста на македонската економија и на претпријатијата. Неодамнешниот извештај на Светската банка⁴² идентификувал намалување на растот на продуктивноста, особено продуктивноста на трудот, влијае врз економскиот раст и бидејќи е придружен со мал раст на платата, „укажува дека постои продолжена несоодветна распределба на капитал, труд и земјишни ресурси“. ИГК забележал дека речиси воопшто нема напредок во поврзувањето на платата со продуктивноста. Иако во 2012 година земјата била оценета со 3,8 на скала до 7, во 2018 година оцената се намалила на 3,6.⁴³ Анализата на Светската банка пониската продуктивност ја поврзува со нецелосната структурна трансформација во високопродуктивните сектори, релативно високата емиграција и опаѓањето на квалитетот на образовниот систем. Според ИГК, оцената на земјата е релативно ниска во однос на квалитетот на стручна обука (3,1 од 7), додека, пак, збирот на вештини на оние што дипломирале е оценет со 3,5. Индексите покажуваат дека не е лесно да се најдат вработени со вештини, бидејќи оцената за тоа е 3,3. Покрај тоа, само 1 од 4 претпријатија нудат обука на работното место и, според ИГК, опсегот на обуката на персоналот е оценет со 3,0. Човечкиот капитал во земјата се соочува со предизвици да се приспособи на денешната економска реалност и, оттука, да придонесе за поголема продуктивност. Иако некои од владините мерки како дел од Планот за економски раст поттикнуваат поголема продуктивност, тие мора да бидат придружени со храбри реформи на образовниот систем. Како поддршка на стручната обука на младите вработени, една од владините мерки во Планот за економски раст предвидува поврат на средства во висина од 30

⁴² Постигнување посветла иднина за сите, Систематска дијагностика за земјата, Групација на Светска банка, ноември 2018 г.

⁴³ Индекс на глобална конкурентност, издание 4.0 2018 г., Светски економски форум.

проценти или до 1 милион денари за обука и професионален развој во тоа или во друго претпријатие.

Предвидените реформи на пазарот на труд и на системот на социјална помош треба да ја искористат можноста за создавање стимули за влез на пазарот на труд. Новодонесениот Закон за практиканство ќе обезбеди нови можности за работодавачите со цел да обезбедат можности за градење вештини кај младите лица што го завршиле формалното образование и сега се префрлаат на пазарот на труд.

Заклучоци

Сè на сè, локалната конкурентност се подобрила со конкурентност на претпријатијата што сè уште се заснова врз ефикасност наместо врз иновации. Инвестициите во истражувањето и развојот незначително се подобриле во текот на годините и значително заостануваат зад проекциите на земјата. Ниската продуктивност се смета за значаен фактор што ја попречува конкурентноста. За претпријатијата, неформалната економија и нелојалната конкуренција остануваат клучни предизвици за постигнување поголема конкурентност и раст. Во последните неколку години, владите преземале мерки за справување со некои од овие прашања. Најзначајни се обидите за обезбедување еднаков третман на домашните претпријатија и инвеститори, како и странските инвеститори во рамките на владиниот План за економски раст. Во новата Стратегија за формализирање на неформалната економија 2018-2022 се поставува рамка за сеопфатен пристап за справување со неформалната економска активност и за тоа ќе бидат потребни силна политичка волја, поширока координација и посветеност, со цел да се постигнат посакуваните резултати. Потребни се посеопфатни и меѓусекторски политики за да се зголеми продуктивноста, особено продуктивноста на работната сила.

ПРЕТПРИЕМАЧКА КУЛТУРА

Градењето и водењето динамична претприемачка култура и вредности е приоритет за многу земји бидејќи тоа создава основа за одржливо основање и раст на претпријатијата. Иако последните неколку години Северна Македонија доби пофалби за почнување бизнис, нивото на претприемачката активност не се зголемило и бројот на активни претпријатија во земјата стагнира.

Претпријатија во основање („стартап“ претпријатија) и претприемачка поддршка

Вкупната претприемачка активност во рана фаза (ТЕА) на Глобалното истражување на претприемништвото (ГЕМ) покажува општ пад на претприемачката активност од 14,5 проценти во 2010 година до 6,63 проценти во 2013 година и 6,5 проценти во 2016 година. Исто така, Северна Македонија го има еден од најниските Индекси на мотивираност, односно има само 7 претприемачи мотивирани од согледани можности на секои 10 претприемачи мотивирани од нужност⁴⁴. Според Националната стратегија за МСП 2018-2023, која се повикува на анкетата на МОТ од 2016 година, малку повеќе од една третина од претприемачите го напуштиле приватниот сектор за да отворат сопствени претпријатија. За мнозинството, мотивацијата била да станат сопствени шефови, додека, пак, втората најчеста причина (30 проценти) била флексибилноста во работата. Слично со индикаторите на ГЕМ, за мнозинството претприемачи мотивацијата не е поврзана со искористувањето на економските можности. Главните фактори што ја попречуваат деловната активност идентификувани во Извештајот на ИГК 2016-2017 година се нестабилноста на политиките (14,8 проценти), пристапот до финансии (13,5 проценти), несоодветно обучената работна сила (12,6 проценти), слабата работна етика на работната сила (11,3 проценти) и неефикасноста на владината бирократија (10,7 проценти).

Во последната деценија владите постојано го разгледувале ова прашање во јавните политики со малку конзистентност и успех. Во новата Стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023 се инкорпорирани мерки за поддршка на „стартап“ претпријатија и за поттикнување на претприемачката култура, како што се следниве:

- Намалување на трошоците за „стартап“ претпријатијата преку изработка на анализа со препораки и мерки;
- Подобрување на услугите за развој на бизнисот преку воспоставување „едношалтерски“ систем, каде што МСП ќе може да добијат информации, потребни лиценци и дозволи, итн.;

⁴⁴ ГЕМ, Глобален извештај 2016/17 г.

- Програма за обуки за деловно управување за претпријатија што се во сопственост и што се раководени од млади лица;
- Целна поддршка на претпријатијата во ИТ-секторот и „зелената“ економија.

Иако овие мерки се остварливи, во претходните години, големината и опсегот на претприемачката поддршка биле скромни и недоволни за потребите. Системот со ваучери за деловни консултации редовно се буџетира со 900.000 денари годишно, иако сите релевантни извештаи покажуваат дека има потенцијал и потреба за зголемување на опсегот и влијанието. Во секој случај, во последниве неколку години, годишните буџети за Програмата на Министерството за економија за развој на претприемништвото, конкурентноста и иновациите на МСП се зголемиле од 4.300.000 денари во 2013 година, се удвоиле на 8.900.000 денари во 2016 година⁴⁵ и се триплирале до вкупниот износ од 38.390.000 денари во 2018 година⁴⁶.

Претходните предлог-политики на работодавачите биле во согласност со реалната средина за водење бизнис и со олеснувањето на пречките за новите претприемачи. Мерките вклучувале бесплатен правен совет, услуги за помош на клиенти, менторство за оние што станале претприемачи за првпат и советодавна поддршка од инспекторите во текот на првите две години. Реформите допрва треба да ги инкорпорираат и да ги спроведат ваквите мерки, иако во 2019 година, со поддршка на Јапонската развојна агенција (ЈСА), Агенцијата за поддршка на претприемништвото започнала програма за менторство за „стартапи“ и за други МСП⁴⁷.

Женско претприемништво

Напредок е постигнат и во унапредувањето и развојот на женското претприемништво. Во октомври 2018 година, Владата ја донесе Националната стратегија за развој на женското претприемништво 2019-2023⁴⁸. Стратегијата забележала значително опаѓање во економското учество и пристап до можности за жени според Светскиот економски форум. Имено, во 2006 година, земјата се рангирала на 38-то место (од 115 земји) со индекс 0,661, во 2017 година индексот бил 0,636, а земјата била рангирана на 96-тото место (од 144 земји). Родовиот јаз постои во претприемачката активност, каде што мажите покажуваат 2,5 пати повеќе претприемачка активност отколку жените⁴⁹. Според податоците од Централниот регистар за 2017 година, приближно 29 проценти од регистрираните друштва се доминантно во сопственост на жени и повеќето се мали претпријатија. Преку користењето на анализата на родовиот јаз во економското учество на жените и нивниот пристап до ресурси и можности, политиките идентификувале клучни предизвици во оваа областа и ги вклучуваат следниве четири стратешки приоритети:

⁴⁵ Програма за конкурентност, иновации и претприемништво 2016, Министерство за економија, Сл. весник 2/2016.

⁴⁶ Програма за конкурентност, иновации и претприемништво 2018, Министерство за економија, Сл. весник 17/2018.

⁴⁷ <http://www.aprim.gov.mk/category/ERR/62674/180>

⁴⁸ Стратегија за развој на женското претприемништво во РСМ 2019-2023, Министерство за економија, 2018 г.

⁴⁹ Стратегија за развој на женското претприемништво во РСМ 2019-2023, Министерство за економија, 2018 г.

- 1) Создавање повољна деловна средина за развој на женското претприемништво – вклучува мерки за насочена анализа на политиките што влијаат врз женското претприемништво, конзистентно собирање податоци, подобрување на законодавството, итн.
- 2) Обезбедување систематска поддршка за развојот на женското претприемништво – вклучувајќи олеснет пристап до финансии, подобрување на знаењето и вештините на жените претприемачи, поддршка на транзицијата од невработеност до самовработување и од вработена до претприемач, итн.
- 3) Создавање инфраструктура за поддршка и развој – насочени програми за едукација и обука, услуги за развој на бизнисот, инкубатори, соработка со локалните власти и образовни институции.
- 4) Промоција, вмрежување и застапување – промотивни активности и зајакнување на капацитетите на бизнис-организациите на жени.

Образование и претприемништво

Третата стратешка цел на новата Стратегија за МСП 2018-2023 ги вклучува приоритетите и мерките за поттикнување претприемачка култура. Таа е посветена на проширување на претприемачкото образование на сите нивоа на образование, вклучувајќи и едукација за социјално претприемништво. Стратегијата интензивно се фокусира на соработката меѓу индустријата, образовната и научноистражувачката заедница. Во таа насока, Владата го промовираше концептот на научно-технолошки парк како дел од домашниот екосистем за „стартапи“ што ја интегрира постојната инфраструктура и ќе бара можности за поддршка на нови инкубатори и акцелератори.

Иако реформите во образованието се едни од главните приоритети на политиките со години, сите клучни засегнати страни се согласуваат дека образовниот систем не продуцира знаење и вештини што се релевантни и потребни за индустријата и за современата економија. Понатаму, значителниот јаз во практичните вештини останува. Последниве неколку години, неколку друштва, како што е ЕВН Македонија⁵⁰, почнале со пилот-програми за дуално образование што беа одобрени од новата Влада и се разгледува нивното интегрирање во реформата на формалното образование. Поголемите работодавачи исто така ги истражуваат можностите да станат даватели на одредени сертифицирани програми за обука.

Потребни се дополнителни напори за да се поттикнат работодавачите да го вклучат учењето преку работа. Иако Законот за стручно образование и обука предвидува дека работодавачите може да добијат даночни бенефиции ако се вклучат во практичното учење на учениците, во практиката овој механизам сè уште не постои.

Се очекува новиот Закон за практиканство да ги елиминира правните пречки за претпријатијата да ангажираат млади лица што го напуштиле училиштето во

⁵⁰ ЕВН Македонија е дел од австриската ЕВН Групација што се занимава со дистрибуција и снабдување со електрична енергија во Република Северна Македонија <https://www.evn.mk/default.aspx?lang=en-US>.

практичната работа, да ја подобри транзицијата од образование до пазар на труд и да прати силна порака за вредноста на практичната работа во претпријатијата и пазарот на труд.

Заклучоци

И покрај напорите за унапредување на претприемништвото преку образованието и за обезбедување поддршка за самовработување и млади претприемачи, нивото на претприемачка активност во земјата стагнира во последните неколку години и повеќето нови претприемачи се мотивирани од нужност наместо од согледани деловни можности. Родовиот јаз во економската активност, вклучувајќи го претприемништвото, не се подобрил значително. Образовниот систем сè уште не дава знаење и вештини што се релевантни за економскиот и за бизнис-секторот во земјата. Преземени се мерки за да се зголеми поддршката на МСП и претпријатијата во основање. Минатата година се донесени нова Стратегија за МСП и првата Стратегија за развој на женското претприемништво. Финансиската поддршка на МСП преку Министерството за економија значително се зголемила во споредба со претходните години. Меѓутоа, потребни се насочени мерки за поддршка за лицата што стануваат претприемачи за првпат во комбинација со политики за олеснување на административниот товар и трошоците за претпријатијата во основање („стартапи“). Новото законодавство за практиканство е чекор во вистинската насока за признавање и поддршка на стекнувањето релевантни практични вештини меѓу младата работна сила.

ЗАВРШНИ ЗАБЕЛЕШКИ

Во последниве години се започнати позитивни реформи на политиките и регулативата и се очекува тие да ја подобрат средината за одржлив бизнис. По периодот на политички кризи и стагнација, повеќето реформски процеси или се воведени минатата година или се во процес на подготовка. Како последица на тоа, нема многу анализи за ефектите на овие процеси на политики. Дури и онаму каде што постои потенцијал, конкретните реформи и влијанието во голема мера ќе зависат од политичката волја и од капацитетите за конзистентно спроведување. Иако идентификуваните пет клучни области опфатени во овој извештај остануваат релевантни, потребна е натамошна темелна анализа за соодветно да се проценат нивните аспекти и димензии во однос на новите збиднувања во контекстот и во политиките.

Во контекст на новите реформи на политики, од исклучителна важност е институциите да одржуваат редовни и конзистентни консултации и дијалог со бизнис-секторот и со другите социјални партнери и да им дадат на клучните засегнати страни доволно време за анализа на предложената регулатива и политики и да дадат веродостоен инпут. Економско-социјалниот совет може да служи како рамка за ваков дијалог, како и други форми на консултативни платформи и дијалог меѓу приватниот и јавниот сектор.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Агенција за поддршка на претприемништвото на Република Северна Македонија, <http://www.apprm.gov.mk/>
- Фонд за иновации и технолошки развој, <http://www.fitr.mk/?lang=en/#top-en>
- Global Entrepreneurship Monitor, Economy Profile: Entrepreneurial Behaviour and Attitudes, достапно на <https://www.gemconsortium.org/country-profile/84>
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM), Извештај 2016/17 г.
- Меѓународна организација на трудот, Насоки за трудовото законодавство, 2001 г.
- Организација на работодавачи на Македонија и Бизнис конфедерација на Македонија, Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија во Македонија, ноември 2013 година
- Schwab K., The Global Competitiveness Report 2012-2013 Full Data Edition, World Economic Forum, 2013, достапно на http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf
- Schwab K., The Global Competitiveness Report 2015-2016 Full Data Edition, World Economic Forum, 2016, достапно на http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf
- Schwab K., The Global Competitiveness Report 2016-2017 Full Data Edition, World Economic Forum, 2017, достапно на http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf
- Schwab K., The Global Competitiveness Report 2018 Full Data Edition, World Economic Forum, 2018, достапно на <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>
- Државен завод за статистика на Република Македонија, Анкета на работната сила 2017, Статистички преглед: Население и социјални статистики, достапно на <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.18.03.pdf>
- The World Bank, Doing Business 2013: Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises, Comparing business regulation for domestic firms in 185 economies, 2013, достапно на <http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2013>
- The World Bank, Doing Business 2018: Reforming to create jobs, Comparing business regulation for domestic firms in 190 economies, 2018, достапно на <http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2018>

- The World Bank, Doing Business 2019: Training for reform, Comparing business regulation for domestic firms in 190 economies, 2019, достапно на http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf
- The World Bank Group, Seizing a brighter future for all, Systematic Country Diagnostic, November 2018, достапно на <https://www.worldbank.org/en/country/northmacedonia/publication/fyr-macedonia-systematic-country-diagnostic-seizing-brighter-future-for-all>
- The World Bank, World Development Indicators Database, достапно на <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>
- The World Bank, Worldwide Governance Indicators (WGI), достапно на <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#reports>
- Transparency International, Corruption Perceptions Index 2012, достапно на <https://www.transparency.org/cpi2012>
- Transparency International, Corruption Perceptions Index 2015, достапно на <https://www.transparency.org/cpi2015>
- Transparency International, Corruption Perceptions Index 2018, достапно на <https://www.transparency.org/cpi2018>
- Транспарентност Интернешнл – Македонија, Заштита на укажувачите – можности и практика, 2016, достапно на https://www.transparency.mk/index.php?option=com_content&task=view&id=1207&Itemid=61
- Туцаровска-Ѓорѓиевска Е., Извештај за следењето на ризици од корупција и организиран криминал, Македонски центар за меѓународна соработка, 2015 г., достапно на <http://www.mcms.mk/images/docs/2015/corruption-and-organized-crime-threat-monitoring-report.pdf>
- Влада на Република Северна Македонија, Закон за изменување и дополнување на Законот за минимална плата во РСМ, Службен весник 132/17
- Влада на Република Северна Македонија, Закон за јавните набавки, Службен весник 24/19
- Влада на Република Северна Македонија, Закон за спречување на корупцијата и судирот на интереси, Службен весник 12/19
- Влада на Република Северна Македонија, Национална стратегија за мали и средни претпријатија 2018-2023, Министерство за економија, 2018
- Влада на Република Северна Македонија, План за економски раст, 2018

- Влада на Република Северна Македонија, Програма за конкурентност, иновации и претприемништво 2016, Министерство за економија, Службен весник на РМ 2/16
- Влада на Република Северна Македонија, Програма за конкурентност, иновации и претприемништво 2018, Министерство за економија, Службен весник на РМ 17/18
- Влада на Република Северна Македонија, Стратегија за конкурентност со акциски план 2016-2020, јануари 2016
- Влада на Република Северна Македонија, Стратегија за развој на женското претприемништво во Република Северна Македонија 2019-2023, Министерство за економија, 2018
- Влада на Република Северна Македонија, Стратегија за формализирање на неформалната економија во Република Северна Македонија 2018-2022,
- Министерство за труд и социјална политика, 2018
- Влада на Република Северна Македонија, Закон за финансиска поддршка на инвестициите, Службен весник на РМ 83/2018

СПИСОК НА КОНСУЛТИРАНИ ИНСТИТУЦИИ И ОРГАНИЗАЦИИ

- Организација на работодавачи на Македонија
- Бизнис конфедерација на Македонија
- Кабинет на Претседателот на Владата на РСМ
- Сојуз на микрофинансиски институции
- Центар за граѓански комуникации
- Центар за развојни политики (ИДЕАС ДеПо, Скопје), Проект на УСАИД за модернизација на инспекциските служби (МИС)
- Проект на УСАИД „Партнерство за подобра бизнис-регулатива“ – презентирање на резултатите од оценувањето
- Консултации со социјалните партнери – Трипартитна работилница за Поволна бизнис-клима за одржливи претпријатија

